

SLUŽBENI VILAJETSKI LISTOVI I SLUŽBENA „NOMINACIJA“ JEZIKA U BOSANSKOM VILAJETU

Sažetak

Sa tanzimatskim reformama dolazi do sistemskih reformi obrazovnog sistema u Bosni. U vrijeme Topal Osman-paše, tačnije sa otvaranjem štamparije u Bosni, počinje se više posvećivati pažnja i službenoj nominaciji jezika i njegovoj standardizaciji i kodifikaciji, kako na nivou pravopisa tako i na nivou književnog stvaralaštva. Naziv jezika u službenim glasilima Bosanskog vilajeta i u ostaloj štampi u Bosni u periodu od 1866. do 1878. godine bio je jasan – koristi se naziv „bosanski jezik“ kao jezik službenih glasila, dok se katkada može čuti i za bošnjački jezik, te katkad u privatnoj upotrebi i u crkvenim školama srpski jezik. Nominacija hrvatski jezik sretala se u pojedinačnim udžbenicima koji su dolazili iz Slavonije i Hrvatske a rijetko su se koristili u franjevačkim crkvenim učionicama pri kraju osmanske vladavine u Bosni. Naziv bosanski jezik, prema službenim podacima i dokumentima, koristio se relativno dosta i među nemuslimanskim stanovništvom, a naziv je predstavljao regionalnu odrednicu jezika koja ima dugu historiju upotrebe u svim bosanskim krajevima. Postojeća, novoformirana „jezička realnost i unificiranost“ bila je osnova za početak intenzivnijeg rada na kodifikaciji jezika u BiH na početku austrougarske vladavine.

Ključne riječi: *službeni listovi, nominacija, standardizacija, Bosanski vilajet*

Summary

Following Tanzimat reforms, there are systematic reforms of the Bosnian education system. At the time of Topal Osman-pasha, viz. the time when the first printing press was opened in Bosnia,

more attention is being paid to the official language nomination, its standardization and codification, in terms of both orthography and literary expression. The name of the language used in official gazettes of the Bosnian Vilayet and other press in Bosnia in the period from 1866-1878 was clear- 'bosanski jezik' ('Bosnian language'), the language of official gazettes. Another term that was used occasionally was 'bošnjački jezik' (the Bosniak language), or 'srpski jezik' (the Serbian language), occasionally found in idiolects or Christian schools. The 'hrvatski jezik' ('Croatian language') nomination could be found in certain textbooks from Slavonia and Croatia and was rarely used in the Franciscian classrooms by the end of the Ottoman rule in Bosnia. The term 'bosanski jezik' (the Bosnian language), according to official data and documents, was used rather often among the non-Muslim population, and the term represented the regional mark of the language that had a long history of usage in all the regions of Bosnia. The existing, newly-established 'language reality and unification' was the basis for commencing more intensive efforts on codifying the language in Bosnia-Herzegovina at the beginning of the Austro-Hungarian rule.

Key words: official gazettes, nomination, standardization, Bosnian Vilayet

LIST BOSNA (1866-1878)

Službeni list bosanske vlade *Bosna* počeo je izlaziti još i prije nego je štamparija otkupljena od strane bosanske vlade. Sopronov časopis *Bosanski vjestnik* (1867, br. 7: 51) donosi informaciju o prvom izlaženju lista *Bosna* u kojoj spominje i naziv „bosanski jezik“ kao jedan od jezika na kojem će list biti štampan, kako se vidi iz sljedećeg citata:

*Pre neki dan izišao je prvi list zvaničnih novina ovoga vilajeta pod imenom Bosna. Ovaj list pečatan je na **turskom i bosanskom jeziku** i izlazeći svakog Ponedjeljnika jedanput. Godišnja mu je cijena četrdeset groša. Po carskoj naredbi treba u svakom vilajetu, koji je god organizovan po ustanovnom zakonu vilajetskom, da izlaze zvanične novine na turskom odnosno zemaljskom jeziku. Tako izlaze još od lane u Ruščuku tursko-bugarske novine Dunav za bugarski*

vilajet, i sada eto ima bosanska vlada takav svoj organ, koji ima, kao što čujemo, do hiljadu tristo predbrojnika. Ovaki broj čitalaca teško da će koji od jugoslavenskih listova imati...

Izašlo je 615 brojeva. Svaki broj je imao ukupno četiri strane. Vanjske stranice štampane su ćirilicom na bosanskom jeziku, a unutarne na turskom jeziku. U prvom broju lista *Bosna* stoje jasno napisani nazivi jezika na kojima se list objavljuje: to su bosanski i turski jezik. Za bolje razumijevanje nekih pitanja nominacije jezika u ovom časopisu i općenito u tekstovima na bosanskom i turskom jeziku navest ćemo dva primjera (sa citatima) iz prvog broja lista *Bosna* kako slijedi:

- a. Na prvoj strani srednjeg stupca lista *Bosna* od 16/28. maja 1866. godine stoji sljedeće: „Kao što se vidi novine će ove nositi ime *Bosna*, izlaziće na turskom i bosanskom jeziku u nedelji dana jedanput, i biće organ vlade vilajeta bosanskog, te će im biti zadatak, da poučavaju narod, da ga upute k napredovanju, i da ga posavjetuju u podaničkim dužnostima njihovima itd.“
- b. U istom tekstu ovog broja lista *Bosna*, na turskom jeziku, na strani 2 piše: „... ve haftada bir çıkmak üzere bir sahifesi Türkçe ve bir sahifesi Boşnakça ve ‘Bosna’ namında olarak işbu gazeteyi çıkarmıştır“

Isti ljudi pišu isti tekst na dvama različitim jezicima. Jedan tekst dat je na našem jeziku a drugi na turskom. Prijevodni sinonim koji se koristi za riječ „bosanski jezik“ u tekstu na turskom jeziku glasi „Boşnakça“ (doslovno „bošnjački“). Ovaj podatak najbolje oslikava pitanje nominacije jezika *bosanski*, s jedne strane, i *bošnjački*, s druge strane. Iako su Turci već navikli da uglavnom jezik svih stanovnika Bosne nazivaju „bošnjačkim“ (**Boşnakça**), u zvaničnom časopisu – „organu Vilajeta bosanskog“ ipak stoji naziv „bosanski jezik“. Moguće je da zapravo oba termina u to vrijeme funkcioniraju kao sinonimi ili „sinonimni dubleti“ koje je moguće ravnopravno koristiti. Osim toga, sam prevodilac u listu *Bosna* odabrao je za riječ „bosanski jezik“ prijevodni ekvivalent „Boşnakça“, tako da je moguće pojavu eventualne razlike među navedenim pojmovima promatrati i kao „dio rješenja u prevodenju“.

Ipak, preferiranje naziva *bosanski jezik* na našem jeziku kao službenog termina vjerovatno je imalo svoje dublje utemeljenje koje je najbolje poznato članovima redakcije i ljudima koji su u to vrijeme živjeli. U broju 3 lista *Bosna* na prvoj strani teksta sreće se izvadak iz

stranih novina o potrebi poznavanja službenog jezika svoje zemlje. List *Bosna* daje dosta informacija o obrazovnom sistemu u Bosni u to vrijeme, posebno o ispitima u ruždijama u Sarajevu, Travniku, Banjoj Luci i Mostaru. U broju 67, na 4. strani lista *Bosna* izašao je oglas za učitelja u pravoslavnoj školi u Sarajevu za kojeg se traži da zna „srpski i talijanski jezik“ i da je „dobar pjevac za crkvu“. Budući da se u crkvenom oglasu spominje i naziv „srpski jezik“, moglo bi se pretpostaviti da uređivačka politika lista nije imala ništa protiv da se pored „zvaničnog jezika Vilajeta“, bosanskog jezika, u privatnoj sferi života koriste i neki drugi nazivi za jezike, prema želji govornika. U broju 90 (12./24. februar 1868. godine) na prvoj strani objavljuje se informacija da je Ministarstvo prosvjete naredilo učiteljima u ruždijama da učenicima „kazuju i zadaju nauku pravopisa i pismenijeh sastava“. Otprilike to je onaj isti period intenziviranja rada i na reformi pravopisa i grafopisa u arebici kod Bošnjaka muslimana u Bosni.¹ U listu *Bosna* bilo je dosta informacija prevedenih iz turskih i drugih stranih časopisa, s tim da su članci iz turskih časopisa smatrani „unutarnjim vijestima, vijestima iz zemlje“. Što se tiče vijesti iz Bosne, najčešće su objavljivane vijesti o školstvu, o gradnji škola i čitaonica. Tako se i škola Stake Skenderove naziva „hrišćanska škola“. Terminologija je bila poprilično ujednačena.

Kada *Bosna* na našem jeziku izvještava o izlaženju časopisa *Bosanski vjestnik*, ona spominje naziv „bosanski jezik“, a kada se taj isti tekst prevodi na turski jezik, onda se koristi naziv „Boşnakça“.²

¹ U to vrijeme pojavljuju se i rukopisni primjerci ilmihala na bosanskom jeziku *Sehletul-vusul* Omera Hazima Hume, koji pokazuje određene principe bosanske arebičke ortografije (up. Drkić–Kalajdžija 2010: 7, 71)

² Navest ćemo, ilustracije radi, dio u kojem se govori o nazivu jezika kod Soprona i u *Bosanskom vjestniku*: “Gazetemizin **Boşnakça muharriri Mösyö Sopron’a** verilmiş olan imtiyâza mebnî **Boşnakıyyü’l-ibâre** ve gayr-ı resmî olarak mukaddemce tab’ u ihrâcına başlamış olduđu gazete asâr-ı medeniyetin amelîyyâtıyla berâber ulûma ve fûnûna dâir mevâdd-ı müteferrikayı münderic olduğundan başka dâhilî ve hâricî havâdisçe her nev’-i vukûâtı mütezammın bulunduğundan bunun mütâlaası fâide-bahs-ı umûm olacağından ve kıt’ası dahi büyük olduđu hâlde seneliği almış kuruşa vermekte idüğünden müşterî olmasını istek eyleyen zevâtın Vilâyetin Matbaasında kendisine mürâcaat eyledikleri takdîrce her hafta bir nüshasını gönderecektir.” (27 Muharrem 1283- 30 maj / 11 juli 1866, br. 3)

SARAJEVSKI CVJETNIK / GÜLŞEN-İ SARAY (1868–1872)

Treba napomenuti da su listovi kao što je *Bosanski vjestnik* (1866–1867) imali slobodniju uređivačku politiku, ali ni tu nije bilo nekih javnih negacija službenog jezika, a mogao se naći i neki drugi naziv za jezik, posebno ako se radilo o reakcijama i iznošenju nekih mišljenja o određenom društvenom problemu ili pojavi. Takva je situacija i sa poluzvaničnim listom *Sarajevski cvjetnik – Gülşen-i Saray* (1868–1872), čiji je urednik bio Mehmed Šakir Kurtćehajić, koji je jasno imenovao svoj maternji jezik kao bosanski. List je štampan u Vilajetskoj štampariji. Pored uvodnika u njemu ima dosta komentara, odgovora na postavljena pitanja, kao i političkih rasprava. List je štampan dvojezično: na bosanskom i turskom. Kurtćehajić piše o značaju i potrebi skupljanja epskih pjesma, kritizira knjigu *Starine*, koju je 1867. godine izdala Matica srpska. Katkada daje kritičke osvrte na srbijanske novine i vodi polemiku protiv nekih stavova. S druge strane daje se podrška redakcije Pravoslavnoj školi u Sarajevu i njenu učitelju (SC, 21.VIII 1869, I, 34: 4).

Sarajevski cvjetnik bio je poznat po polemikama sa nizom srpskih i hrvatskih nacionalističkih novina iz susjednih zemalja, kao što su: *Zastava*, *Vidovdan*, *Svetovid*, *Jedinstvo*, *Novi list*, *Narodne*

novine i sl. Glavni razlozi reakcije *Sarajevskog cvjetnika* jesu novinski napadi na Osmansko carstvo i njegove činovnike, pisanje o položaju kršćana u Bosanskom vilajetu i svojatanje Bosne i Hercegovine. U *Sarajevskom cvjetniku* nalaze se 83 polemička teksta (up. Dizdar 2001, vol. 43–46; Dizdar 2000). Zanimljivi su i važni Kurtćehajićevi tekstovi o panslavizmu koji dolazi iz Rusije, te da, po Kurtćehajiću, Srbija u „panslavizmu“ traži mogućnost ostvarenja svojih ciljeva. Posebno se razmatra pojava tzv. „narodnjaštva“ koje propagira ruski panslavizam i u Bosni, osvrćući se na radove Ljubomira Bosančića, mitropolita Dabrobosanskog, koji je pisao pod pseudonimom Dionizije. Sam Bosančić ukazuje na nositelje i prirodu „narodnjaštva“ kao sastavnog dijela „ruskog sveslavenskog pokreta“.

LIST NERETVA (1876)

Urednici lista *Neretva* bili su Mehmed Hulusi i Josef Alkalaj. U časopisu se sprovodi jezička politika Vilajeta.

List izlazi dvojezično: na bosanskom jeziku i na turskom jeziku. Prvi broj izlazi 19. 02. 1876. Tiraž je bio oko 300 primjeraka. Štampan je u Štampariji Vilajeta hercegovačkog. Po koncepciji podsjećao je na list *Bosna*. Daje službene vijesti, zakone i naredbe, službene brzojave, ratne izvještaje, domaće vijesti i sl. Uz to, *Neretva* je donosila i članke, kojima se pobija pisanje zadarskog *Narodnog Lista* i *Obzora*. Ta dva lista imala su u to vrijeme svoje dopisnike u Mostaru. Glavni urednik *Neretve* bio je Mehmed Hulusi, direktor vilajetske kancelarije (mektupčija). Prevođenje s turskog

na „bosanski“ vršio je Josef Alkalaj, činovnik vilajetske kancelarije. Posljednji broj *Neretve* izlazi 16. decembra 1876. Izašlo je svega 38 brojeva (up. Kreševljaković 1920).

Knjige, štampa i rad na standardizaciji norme bosanskog vilajetskog jezika u vrijeme Topal Osman-paše

Administracija Ureda za korespondenciju Bosanskog vilajeta opredijelila se za fonološki pravopis i ćirilicu za svoja službena izdanja. Takav način pisanja, kako navodi Muhamed Šator (2004: 45), prvo je prihvaćen u Bosni i Hercegovini u odnosu na region. U literaturi se ovaj način pisanja često naziva vukovskim pravopisom, iako je prisutan u velikoj mjeri i u nekim alhamijado tekstovima koje neki istraživači također vrednuju na način „da li se drže ili ne drže Vukovog pravopisa“, a koji, mora se priznati, mogu imati sasvim drugu liniju razvitka (Janković 1989: 9–40). Da su tekstovi u bosanskoj štampi bili prilično pravopisno ujednačeni, potvrđuje gotovo svaka stranica iz štampanih listova. Za ujednačenost se brinuo i Ured za korespondenciju, ali i glavni urednici, a posebno Kurtćehajić. Budući da je Jukićev *Bosanski prijatelj* štampan u Zagrebu i da ima malih odstupanja u pogledu primjene nekih odlika morfonološkog pravopisa, i on je u velikoj mjeri blizu narodnom jeziku. Prema Šatoru, i Jukićev *Bosanski prijatelj* (1850) i Mandićev *Bosanski vjestnik* (1866) i Kurtćehajićev *Sarajevski cvjetnik* (1868) oslanjaju se na istu dijalekatsku osnovu i tradiciju pisanja narodnim jezikom, tako da, barem što se tiče unutarlingvističkih razloga, nije bilo problema za ujednačavanje pravopisne norme.³

S druge strane, *Bosanski vjestnik* (1866) i Kurtćehajićev *Sarajevski cvjetnik* (1868) gotovo da slijede istu normu: štampani su ćirilicom, pismom koje je, u svojoj begovskoj verziji „bosančice“, imalo tradiciju i utemeljenje u Bosni. Zapravo, navedene razlike i sličnosti, makar one bile i najmanje i najnevažnije, pokušavaju se iskoristiti u nacionalnoj propagandi u austrougarskom periodu da bi se dokazalo kako neko ima „samo svoj jezik“, „kako neko nema nikako svoj jezik“, ili „kako je neko nekome ukrao jezik“. Nažalost, takve se konstatacije mogu čuti i u periodu nakon odlaska austrougarske

³ Muhamed Šator (2004) detaljno opisuje glavne osobitosti norme i jezika u spomenutim časopisima, pozivajući se na relevantnu literaturu, osobito na istraživanja rađena u Institutu za jezik u Sarajevu.

vlasti sa južnoslavenskog govornog područja. Adelungovo pravilo (učitano kao *Vukovo pravilo*) „piši kao što govoriš“ preraslo je u ideološku sintagmu kojom se sve ono što je narod u prošlosti izrekao nastojalo tumačiti kako je to u skladu sa Vukovim pravilom. Uz to, objavljivanje članka „Srbi svi i svuda“ postaje etno-ideološka matrica koja se različito manifestira kod različitih južno-slavenkih naroda: dok kod jednih prerasta u matricu prilagođenu novom imenu nacije, kod drugih proizvodi neku vrstu „kompleksa ugroženosti“ u vlastitoj jezičkoj domovini. Jukić se oslanja na Gaja, Vuk na Kopitara, Kurtćehajić na svakodnevnu društvenu bosansku jezičku zbilju sredinom 19. stoljeća, ali svi traže oslonac u određenim frazama i nacionalnim autoritetima. U *Bosanskom vjestniku* ima dosta elemenata crkvenoslavenskog jezika ili rusizama, dok u *Sarajevskom cvjetniku* ima turcizama, ali u nedovoljnom broju da bi se moglo reći da su barem, ako ništa, konfesionalno određeni. Daleko je od toga da bi se jezikom struke moglo utvrditi da se radi čak o različitim jezičkim standardima.

Izdanja Vilajetske štamparije bila su sljedeća:

a) Službena izdanja vilajetske administracije:

1. *Zakon (nizam), osim duhana, svile, zejtina i maslina desetinski prihoda, varidata koja će se prodavati po ovome ima se od sad izvršavati.* Pismo velikog vezira vladi vilajeta bosanskoga. Uputstvo o naplaćivanju danka za krmke. 19 x 27 cm, 11 str. (ćirilica);⁴
2. *Zakon o šumama. Zakon po kojem se ima nabavljati materijal za carsku tersanu i tophanu.* 19 x 27, 33 str., paralelno i turski tekst;
3. *Zakon o nepokretnim imanjima stranih državljana u otomanskom carstvu od 12. džemazilahara 1285.* (ćirilica), Preštampano po treći put u državnoj štampariji u Carigradu 3. Džemazul-ahara 1285, dok pod turskim tekstom ovoga nema, nego stoji da je štampan u štampariji Bosanskog vilajeta u Sarajevu. Godine nema. Velika osmina, 8 strana turskog teksta i 6 strana prijevoda;

⁴ Zakon i pismo velikog vezira štampani su i turski. Jedan primjerak u arhivu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

4. *Zakon o putevima i prelazima. Opšte uputstvo o načinu građenja puteva i prelaza u carstvu otomanskom.* U Štampariji vilajeta bosanskoga 18. redžepa 1286 (1869), 19 x 27 cm, 24 str. (ćirilica), uporedo štampan i turski tekst;
5. *Osnov zakona. O timarima i zijametima nalazećim se u bosanskom vilajetu.* 19. safera 1286 (1869), folio, 1 strana (ćirilica), uporedo i turski tekst;
6. *Carski kazneni zakonik. Kopija hatihumajuna.* Po nalogu njegove preuzvišenosti valije vilajetskoga Safet-paše preveli s originala Hasan efendija Karabegović i Nikola efendija Kraljević, pisari dragomanske vilajetske kancelarije, a pregledao i s originalom savnio Šakir efendija, urednik vilajetskih novina. U Sarajevu. U vilajetskoj štampariji 1870, (osmina), 77 str. (latinica);
7. *Carski kazneni zakon. Kopija hatihumajuna.* Po nalogu njegove preuzvišenosti valije vilajetskoga Safet-paše preveli s originala Hasan efendija Karabegović i Nikola efendija Kraljević pisari dragomanske vilajetske kancelarije, a pregledao i s originalom savnio Šakir efendija, urednik vilajetskih novina. U Sarajevu. U vilajetskoj štampariji 1870, (osmina), 77 str. (ćirilica);
8. *Početni zemljopis za katoličke učionice u Bosni.* U Sarajevu. U Vilajetskoj Tiskarnici 1871, (šesnaestina), 24 str. (ćirilica); knjižicu u obliku katekizma sastavio fra Grgo Martić;⁵
9. *Pismo došavše vladi vilajeta bosanskog od strane ministarstva za javne građevine, trgovinu i zemljodjelstvo pod datumom 24. zilhadže 1288 (24. februar 1872), (četvrtina), 3 str. U Bosansko-vilajetskoj štampariji 1872. (ćirilica); uporedo i turski tekst;*
10. *Naputak (talimat) svim poštovanim civilnim činovnicima cijelog bosanskog vilajeta.* Mostar 24. i 26. oktobra 1291 (1875), (četvrtina), 5 + 5 str. turskog teksta (ćirilica);⁶
11. *Carski ferman, koji je ovijeh dana o nekim popravkama izašao i javno pročitao 12. zilhidže 1292, (folio), 2 lista. (ćirilica), 1875. godina;*

⁵ Na drugoj strani piše „Milostivom naredbom Njegove Preuzvišenosti Mušira Saffet-paše Upravitelja Vilajeta Bosanskoga bezplatno pretiskano i podareno.“

⁶ Pod Naputkom su potpisani predsjednik državnog velikog savjeta i Ahmed Hamdi, valija i komandant Bosanskog vilajeta.

12. *Bukvar za osnovne škole u vilajetu bosanskom*. U Sarajevu, u vilajetskoj štampariji 1867, 30 str. (ćirilica);⁷

13. *Prva čitanka za osnovne škole u vilajetu bosanskom*. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji, 1868.

b) Izdanja na zahtjev određene skupine stanovništva:

1. *Naravoučenje o čovjeku i njegovim dužnostima*. Preveo sa grčkog Georgije C. Jovanović. U Sarajevu 1866. Pečatnjom I. K. Soprona. (osmina), 79 str. (ćirilica);⁸
2. *Srpske narodne pjesme iz Bosne*. Sakupio ih i na svijet izdao Jeromah Bogoljub Petranović, učitelj. Knjiga prva. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji 1867, XXIII + 359 str. (ćirilica);⁹
3. *Kratka sveštena istorija za osnovne škole u vilajetu bosanskom*. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji 1868, 42 str. (ćirilica), sastavio Miloš Mandić;
4. *Prva znanja*. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji (mala osmina), 1868 (ćirilica), sastavio Miloš Mandić;
5. *Kratka zemljopisna početnica s dodatkom o Bosni. Za niže učione uređena po F. Ž. F.* U Vilajetskoj štampariji u Sarajevu, 1869, 1 list i 46 str., napisao Franjo Ž. Franjković (Kreševljaković 1920, sv. 9: 1–20);¹⁰

⁷ Ukratko prikazano u: *Bosna*, br. 65. Knjige za srpske škole u velikoj mjeri izrađene su po tadašnjim knjigama u Kneževini Srbiji. Vidi: *Bosanski vjestnik* br. 5, 7. maj 1866, str. 33.

⁸ Djelo je posvećeno Topal Osman-paši. Djelo je ukratko prikazano u *Bosanskom vjestniku*, br. 19, str. 152.

⁹ Vidjeti detaljnije: *Bosanski vjestnik*, 1867, str. 24, 32, i 40.

¹⁰ Franjković, koji se rodio u Vinkovcima 1840, bio je učitelj u Sarajevu. Djelo je posvetio Osman-paši ovim riječima „Preuzvišeni i čestiti gospodaru! Vašega preuzvišenog gospodstva dobroti najviše moramo blagodariti, da smo od Njegovog Veličanstva sjajnog cara Abdul Aziz Kahna pomoć dobili, da možemo podignuti i otvoriti učionu za rimokatoličku mladež u Sarajevu. Ovu našu blagodarnost živo želili bi nezaboravnim znakom Vašoj Preuzvišenosti posvedočiti, zato se ja u ime mladeži ovaj mali darak, koj je njezinoj nauci namijenjen, spomeni Vaše Preuzvišenosti najpokornije posvetiti, i pod pokroviteljstvo Vašega Gospodara podneti uduđuje. U najdubljij odanosti Vašeg Preuzvišenoga Gospodstva najponizniji sluga Franjo Ž. Franjković.“ Cit. prema: Kreševljaković, Hamdija (1920) „Štamparije u Bosni za vrijeme turskog vremena 1529-1878“, *Gradja za proučavanje hrvatske književnosti* (Zagreb), 1920, sv. 9, str. 1-20.

6. *Kavaidi Osmanije*. Eser: Mehmed Fuad ve Ahmed Dževdet ili *Pravila otomanskog jezika Mehmed Fuada i Ahmed Dževdeta*. Iz turskog jezika preveo a stranom preradio i korisnima spisi nadopunio J. D., (osmina), 248 str.;¹¹
7. *Bukvar s napomenkom članakah nauka vjere za katoličku mladež u Bosni*. U Sarajevu u vilajetskoj tiskarnici, 1869, (mala osmina), 422 str.;¹²
8. *Prvi bosansko-srpski kalendar za prostu godinu 1868*. Uredio i izdao Jovan R. Đinić. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji, (osmina), 50 str. (ćirilica).

Ako se analiziraju navedena izdanja, uključujući i službene dokumente i udžbenike, uočava se velika ujednačenost jezika u tim izdanjima. Ima tu razlike u funkcionalnim stilovima ili religijskim podstilovima, ali to u cjelini ne mijenja opću ocjenu o jeziku u navedenim naslovima.

Prema M. Šatoru (2004: 21), područje Bosne i Hercegovine nije moglo biti zaobiđeno u procesima razvoja pravopisne norme još od 1850. godine, od Bečkog književnog dogovora. Naime, Bosna se našla u geografskom središtu, ali ipak u drugoj carevini i državi nego što su to bile Dalmacija, Slavonija, Hrvatska, Srbija i Slovenija. Potreba za standardizacijom pravopisne norme posebno dolazi do izražaja sa masovnijom popularizacijom štampanih djela. Službeni vladini listovi, među kojima se ističu *Bosna* i *Neretva*, bili su finansirani od strane Ureda za štampanje Bosanskog vilajeta, tako da se nije posebno žalilo za izdvajanjem sredstava kojima su

¹¹ Ovo djelo sastavio je Josip Dragomanović, tadašnji dragoman carskog i kraljevskog austro-ugarskog konzulata u Mostaru. Predgovor je datiran 30. septembra 1870, a knjiga je doštampana 1873. godine.

¹² Kreševljaković dobro zapaža da nije tačno da je ta početnica izašla u Kreševu, jer tamo nikad nije postojala štamparija (Josip Milaković, *Hrvatsko Kolo knjiga* 3., 1907, str. 360). *Bukvar* je sastavljen prema Jukićevom *Početu pismenstva* (Zagreb 1848) i Marijanovićevu *Bukvaru* (Budim 1836), a oba su bila namijenjena za katoličke škole u Bosni. Marijanoviću je služio kao uzor *Bukvar radi Serbskago inoštva v Hungarskomu kraljevstvu* (Budim 1785 i 1834), a upotrebljavao se u krajevima koji pripadaju Ugarskoj. Navedeno potvrđuje koliko je udžbenička literatura, posebno početnice i bukvari, zapravo zajedničko blago južnih Slavena, počev od Kopitara i Vuka, pa do kasnijih vremena; oni se samo adaptiraju određenom pretpostavljenom i izabranom jezičkom standardu. Djelo je preštampano o carskom trošku i predato narodnim učilištima „blagovoljenjem preuzvišenog gospodara Saffet-paše, upravitelja Bosanskog vilajeta“.

se plaćali bosanski novinari različitih konfesija. Jezik, to ne treba posebno ni dokazivati, ako se pogledaju izdanja listova *Bosna i Neretva*, pokazuje zanimljive tendencije pravopisne sistematičnosti i zakonomjerne slučajeve „pravopisnog odstupanja“ u dubletnim oblicima i različitim realizacijama jata u pojedinim leksemama ili oblicima leksema. Stoga se neće pretjerati ako se prihvati i opća klasifikacija i mišljenje M. Šatora o tome da je početni period standardizacije jezika u Bosni zapravo 1866. godina, što se poklapa sa odlučnim radom koji je poduzeo Topal Osman-paše na polju prosvjete. U preko 600 brojeva lista *Bosna* nalazi se obilje materijala koji ukazuje na spomenutu tendenciju ka standardizaciji pravopisa.

Mehmed Zaim-ef. Agić iz Bosanskog Broda 1868. godine u Istanbulu štampa knjigu arebicom na bosanskom jeziku *Od virovanja kitab*, a 1875. Omer Humo objavljuje također arebicom na bosanskom jeziku djelo *Sehletul-vusul*.¹³ Humo je bio prosvjetitelj i borac za očuvanje bosanskog kao maternjeg jezika, koji on naziva i „babin jezik“.

Poznate su njegove izreke i stavovi: „*Dobro znadi, svakom insanu svoj jezik od sviju jezika odveće lakši je.*

Nama Bošnjacima naš jezik vōma je lagahan.“ Nažalost, Humina djela *Lugati bosnevi* i *Bosnevi tedžvidi-risala* još nisu istražena u našoj znanosti. Djelo *Sehletul-vusul* štampano je prvi put 1865. u Istanbulu, a tek deset godina kasnije štampano je i u Sarajevu. Radi se o svojevrsnom vjeronaučnom udžbeniku na „bosanskom jeziku“ ispisanom arapskim pismom. Da bi se stekao uvid u Humin odnos prema jeziku citirat ćemo sljedeće Humine stihove:

*Berlejiši miftah **lugat bosnevi**, / Anamo su tri lugata četiri:
Turski, furski, arabski, / Znaćeš furski, ne da lugat lagati.
Turćijatu zihun dobro otvori, / Tutkun Omer zihni ovim bi.
Prez šubhe je babin jezik najlašni, / Svako njime vama vikom
besidi.
Slatka braćo Bošnjaci! / Hak vam Omer govori. (Humo
2010: 9–10)*

¹³ Djelo je naučno obrađeno. Vidi: Drkić, Munir i Kalajdžija, Alen (2010) *Humo, Omer – Sehletul-vusul. Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar. U uvodnom dijelu Kalajdžija i Drkić, pozivajući se na informacije o pjesmi koju daje Ždralović (1978: 130), skreću pažnju na jedan podatak zanimljiv za rasprave o jeziku na početku 19. stoljeća, tvrdeći da je nepoznati pjesnik u prvoj polovini 19. stoljeća, raspravljajući u polemičkom tonu s protivnicima njegova stava o bosanskom jeziku, napisao sljedeće: „*Ne smijte se, naš je jezik / Kalem piše svaki jezik / Božji rahmet vazda velik / Molim vam se, učite.*“

Prosvjetiteljske ideje Omera Hume na planu korištenja narodnog jezika značajne su, posebno za područje na kojem je živio i djelovao. Osim toga, Mehmed Šakir Kurtćehajić odigrao je veliku ulogu na stabilizaciji bosanske nominacije jezika, a Miloš Mandić, zajedno sa Kurtćehajićem, na stabilizaciji pisane norme i na ćirilici. Navedeni period poznat je i po organiziranom djelovanju srbijanske propagande koja je, uz rusku podršku, radila na pridobijanju bosanskohercegovačkog pravoslavnog stanovništva, dok je austrijski konzulat u Bosni i Hercegovini razvio niz aktivnosti za pridobijanje katoličkog stanovništva u Bosni, a udžbenici iz Hrvatske i Slavonije dolazili su u katoličke učionice posredstvom austrijskog konzulata. S druge strane, izdanja u Vilajetskoj štampariji u Sarajevu i u Mostaru upotpunjavaju sliku rada na postepenoj standardizaciji pravopisne norme u Bosni i Hercegovini već od 1866. godine. Sama reforma arebice Omera Hume samo je jedan od odjeka općeg stanja u traganju za što boljim izrazom koji će odražavati govor naroda u Bosni. *Sarajevski cvjetnik* je često, zbog čestih razmjena mišljenja stanovnika raznih konfesija, pokazivao želju za formiranjem zajedničkog jezičkog standarda svih stanovnika. U tome je očito imao dosta uspjeha, što pokazuje stepen poštivanja određene norme u gotovo svim brojevima lista od početka do kraja izlaženja.

Zašto je potrebno naglašavati značaj i same pravopisne norme i ujednačenosti jezičkog izraza u časopisima *Bosna*, *Neretva*, *Sarajevski cvjetnik* i sl., sasvim je jasno. Naime, postojeća, novoformirana „jezička realnost i unificiranost“ bila je osnova za početak intenzivnijeg rada na kodifikaciji jezika u BiH na početku austrougarske vladavine. Stoga su se gotovo svi lokalni učesnici rasprava o *Gramatici bosanskog jezika*, naprimjer, redovno pozivali na raniju postojeću „narodnu govornu praksu u Bosni i Hercegovini“, što se, očito, smatralo jednim od bitnih faktora jezičko-političke argumentacije u raspravama koje su u određenim periodima bile intenzivnije a nekad ih gotovo nikako nije ni bilo. Ukratko, postojeći dostignuti nivo u pravopisnoj kodifikaciji i jezičkoj standardizaciji pisanog izraza printanih medija u Bosni uveliko se cijenio čak i među jezičarima i pedagoškim radnicima koje je austrougarska vlast uglavnom dovodila iz Slavonije i ostalih južnoslavenskih govornih područja Monarhije. Dakako, ni sama nominacija jezika kao „bosanskog zemaljskog jezika“ nije slučajnost, a pogotovo to nije hir nekog službenika, kako bi se voljelo predstaviti. Naime,

nominacija *hrvatski jezik* odbačena je iz čisto praktičnih razloga – zbog malog broja kritične mase stanovništva koja bi taj jezik u Bosni i Hercegovini tako nazivala, dok je naziv *srpski jezik* bio odbacivan ne samo zbog austrijsko-srbijanskih odnosa nego i zbog dugogodišnjih loših bosansko-srbijanskih odnosa i miješanja Srbije u unutarnju politiku u Bosni, sa jasno iskazanim tendencijama njenog osvajanja (i/ili prisvajanja). U takvoj situaciji austrougarska vlada se našla pred samo jednim izborom – da se privremeno prihvati postojeća nominacija „bosanski jezik“ kao naziv za jezik državne administracije u Bosni, s tim da je njemački bio jezik novih osvajača, kolonizatora i „prosvjetitelja“. Komisije za jezik u početnom periodu austrougarske vladavine sastojale su se, to se vidi iz svih zapisnika, najmanje od Bošnjaka muslimana, a u njima je bio vrlo značajan broj i pravoslavaca i katolika koji su sasvim jasno i slobodno iznosili svoje stavove i prijedloge o jezičkim rješenjima u svakom pojedinačnom pitanju. Jezik i pravopis u novim austrougarskim udžbenicima uzima za osnovu raniju tradiciju bosanskog vilajetskog jezika, sa postepenim unošenjem „značajnijih“ promjena. Što se tiče austrougarske administracije koja je vodila jezičku politiku, treba napomenuti sljedeće: promjene u pravopisu i normi tekle su u skladu sa općom, osmišljenom politikom integracije uglavnom „muslimanskog stanovništva“ u novu „slavensku braću odanu Monarhiji“. Donekle su te planove kvarili listovi koje je finansirala srbijanska vlada koja je već dugo radila ne samo na političkom nego i na vojnom organiziranju pravoslavnog stanovništva u Bosni još od perioda Topal Osman-paše. Dvostruko djelovanje navednih faktora „ideološkog pridobijanja“ za ili protiv Monarhije uveliko je odredilo jezičku politiku među elitom onog stanovništva koje je u ranijem periodu bez ikakve sumnje znalo i naziv svog jezika, kulture i književne tradicije.

Izvori i literatura:

- B.O.A. İ.D. (*İrade Dahiliye*), nr. 15765, 27 Şevval 1268/ 14 Ağustos 1852 arz tarihli tezkiresi.
- B.O.A., A.MKT.UM. (*Sadaret-Mektubi, Umum Vilayet*), nr. 429/89, 22 Safer 1277 / 9 septembar 1860. (arzuhal kajmakama iz Bihaća).
- B.O.A., BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası) *Vilayet Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr. 465 (27 Şevval 1290 / 18 decembar 1873).

- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1283 / 1866. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1284/ 1867. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1285/ 1868. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1286/ 1869. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1287/ 1870. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1288/ 1871. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1290/ 1873. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1291/ 1874. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1293/ 1875. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1294/ 1876. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1295/ 1877. godina
- *Sarajevski cvjetnik*, II, (2, 1869), 2.
- Arhivska građa u Arhivu Bosne i Hercegovine (za spomenuti period)
- Ostala periodika iz 19/20. stoljeća (*Bosanski vjestnik*, *Sarajevski list*, *Neretva*)
- Dizdar, Senada (2000): *Sarajevski cvjetnik: studija i bibliografija* (magistarska radnja iz oblasti bibliotekarstva, odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Sarajevo).
- Drkić, Munir i Kalajdžija, Alen (2010): *Omer Humo Sehletul-vusul: Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar.
- Janković, Srđan (1989): „Ortografsko usavršavanje naše arebice u štampanim tekstovima (uticaj ideja Vuka Karadžića)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 38, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- Karadža-Garić, Mevlida, ur. (1981): *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo.
- Kreševljaković, Hamdija (1920): „Štamparije u Bosni za vrijeme turskog vremena 1529-1878“, *Građa za proučavanje hrvatske književnosti*, Zagreb.
- Kuna, Herta (1981): *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Radovi VIII, Sarajevo.
- Nakaš, Lejla (2005): „Kulturne prilike Bošnjaka u osmanskom periodu“, u: *Jezik u Bosni i Hercegovini* (ur. Svein Monnesland), Institut za jezik u Sarajevu, Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, Sarajevo.

- Nogo, Ljiljana (2000): *Sarajevski cvjetnik: studija i bibliografija* (Magistarski rad), Sarajevo.
- Pejanović, Đorđe (1961): *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Šator, Muhamed (2004): *Jezik u BiH do 1914*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar.
- Vajzović, Hanka (1984): „Upotreba pisama u bosanskohercegovačkoj periodici do 1918. godine (u svjetlu vjersko-nacionalnih odnosa)“, u: *Jezik i nacionalni odnosi*, Sv. 5–6, Sarajevo.